

Гай-Нижник П.П.,

кандидат історичних наук,
докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
старший науковий співробітник Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАНУ

ЕКСПЕДИЦІЯ ЗАГОТОВОК ДЕРЖАВНИХ ПАПЕРІВ І Х.М. ЛЕБІДЬ-ЮРЧИК — УСТАНОВА І ЛЮДИНА, ЩО ТВОРИЛИ ГРОШОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

В статті висвітлюється структура, завдання та діяльність Експедиції заготовок державних паперів — установи, що була структурним підрозділом Міністерства фінансів УНР та Української Держави в період національного державотворення 1917–1921 рр. і основним завданням якої було виготовлення державних цінних паперів та грошових знаків.

The article treats of the structure, task and activity of the Expedition for the provision of state securities, an institution which was a structural subunit of the Ministry of Finances in the Ukrainian National Republic and Ukrainian State during the period of national state building in 1917–1921 whose main task was to make state securities and money.

В історії нашого народу 1917 рік знаменний новим відродженням національного державотворення. Саме тоді постала на чолі з Центральною Радою Українська Народна Республіка (УНР): Третій Універсал Центральної Ради проголосив її федеративний зв'язок з Російською Республікою. Невдовзі було проголошено повну самостійність УНР, у якій виконавчу владу здійснював Генеральний Секретаріат, що його згодом було перетворено на Раду Народних Міністрів, а фінансову політику — відповідно, Генеральне Секретарство фінансів і з часом Народне Міністерство фінансів. Уже наприкінці 1917 року урядом республіки було прийняте рішення запровадити, поряд з російською грошовою одиницею, й українську¹. З метою налагодження її виготовлення, а також виробництва інших державних паперів 14 грудня 1917 року як тимчасову було засновано Експедицію заготовок державних паперів (ЕЗДП) України².

ЕЗДП створювалася на зразок подібної російської імперської (потім і республіканської) установи. Експедиція розташувалася в приміщенні друкарні Василя Кульженка у Києві, що знаходилася на тогочасній вулиці Пушкінській, 6. Саме там за часів Центральної Ради було видруковано перші українські паперові грошові знаки вартістю 100 крб³. Війна з більшовиками не дозволила Експедиції широко розвинути свою роботу, а невдовзі після повернення до Києва в березні 1918 року Центральної Ради УНР було ліквідовано.

¹ Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Центральної Ради (1917–1918) // Наукові записки. — Т. 3. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 1999. — С. 356–400.

² Немановъ Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 г.). — К.: Культура и знание, 1919. — С. 33.

³ Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. — Клівленд: Український музей-архів, 1974. — С. 183, 189.

У результаті державного перевороту 29 квітня 1918 року на чолі з генералом П. Скоропадським на місці УНР було створено Українську Державу. У цій новій українській державній формації П. Скоропадського було проголошено Гетьманом усієї України, а виконавчу владу доручено Раді Міністрів⁴. При гетьманському Міністерстві фінансів було збережено Експедицію заготовок державних паперів. Призначення її залишилося таким самим, що й за існування УНР, — виготовлення державних цінних паперів України. З цією метою при ЕЗДП продовжував роботу Мистецько-гравірувальний відділ на чолі з Іваном Мозалевським, який перебував на цій посаді до червня 1919 року. Іван Мозалевський народився 1890 року на Чернігівщині, вивчав графіку в Петербурзькій Академії мистецтв, був фахівцем з деревориту та медериту, виробляв екслібриси, ілюстрував книги, виготовляв мініатюри зі слонової кістки⁵.

Відділ І. Мозалевського розробляв проекти грошових знаків, поштових марок, державних гербів тощо. Тут працювало понад 20 митців у шести підвідділах: літографічно-перекладному, конгресному (різноколірного друку), металевої гравюри, фототипії, фотоцинографічному та мистецькому з музеєм. Замовлення на виготовлення державних паперів І. Мозалевський отримував у директора ЕЗДП, яку спочатку очолював А. Веренакий, а потім банківський урядовець Барбарів. Згодом на цій посаді його замінив більш досвідчений колишній заступник директора російської ЕЗДП А. Михайловський⁶. Ще з квітня 1918 року всі замовлення провадилися тільки після їх реєстрації у Департаменті простих податків Міністерства фінансів⁷.

Уряд одразу ж взявся за всебічну організацію Експедиції. Для цього планувалося в примусовому порядку реквізувати для її потреб електричні станції, двигуни, паровики, електричні мотори, дроти та інші прилади і матеріали. Порядок винагороди власникам і орендарям станцій, машин і приладів передбачалося визначити окремими правилами⁸. Наприкінці травня Малою Радою Міністрів було ухвалено фінансування потреб Експедиції заготовок державних паперів у розмірі 500 тис. крб, а вже на початку червня — 3 млн 10 тис. 20 крб⁹ (28 червня 1918 року Гетьман підписав Постанову про відпуск на потреби ЕЗДП 3 010 020 крб¹⁰). Восени 1918-го планувалося з коштів Державної скарбниці виділити 2 млн 600 тис. крб у розпорядження ЕЗДП для будівельних робіт, а також надати їй авансом 12 млн крб на різні видатки¹¹. Через відомі політичні події кінця 1918 року цей задум здійснити не вдалося.

Експедиція також оголошувала конкурси на проектування різновартісних цінних паперів. У них брали участь чимало вже визнаних митців, серед яких були такі

⁴ Гай-Ниженник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — К., 2004. — 430 с.

⁵ Гнатишак М. Зазнач. праця. — С. 19, 236.

⁶ Там само. — С. 189.

⁷ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064, — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 1.

⁸ Там само. — Спр. 128. — Арк. 1.

⁹ Там само. — Спр. 24 а. — Арк. 1 зв., 6.

¹⁰ Там само. — Спр. 97. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 31 зв.

фахівці, як І. Мозалевський, Г. Нарбут, А. Середа, Г. Золотов, М. Кричевський, А. Богомазов, М. Ждаха та інші. Оцінкою і прийняттям (чи відхиленням) проекту певного державного папера займалася окрема комісія, що була створена при Міністерстві фінансів. До її складу входили: товариш (заступник) міністра фінансів В. Мазуренко (голова комісії), Барбарів (заступник голови комісії) та члени: від Міністерства освіти і мистецтва — професор Д. Антонович, від Української Академії мистецтв — професор Г. Нарбут, від Мистецько-гравірувального відділу — І. Мозалевський, завідуючий підвідділом цинкографії Н. Негель і гравери Гришманюк і Петенко¹². За умов прийняття проекту певного папера його автор отримував досить високий гонорар: за проект грошового знака — від 2 до 5 тис. крб, за проект поштової марки — від 700 до 1000 крб. За виготовлення, наприклад, проектів державних герба і печатки Української Держави (Гетьманату) Г. Нарбут отримав, згідно з постановою Ради Міністрів, що була затверджена Гетьманом 20 листопада 1918 року, 2 тис. крб¹³.

Саме за часів Гетьманату 1918 року Експедиція заготовок державних паперів налагодила свою роботу і стала стабільно працювати. З приводу її роботи П. Скоропадський згадував, що його незмінний Міністр фінансів А. Ржепечський “перетягнув старих службовців з Петербурзької експедиції заготовок паперів і блискуче поставив цю справу”¹⁴.

Після повалення Гетьманату і відновлення УНР Експедиція не припинила свого існування і продовжувала діяти при Міністерстві фінансів УНР, проте у зв’язку з військово-політичною ситуацією її робота вже не мала колишнього обсягу і характеру. Війська і уряд Директорії відступали на захід країни і тривалий час практично не мали чітко визначеної території, а незабаром українську державність було взагалі знищено. За недовгий час існування державної України в Експедиції заготовки державних паперів було виготовлено зразки державних герба і печатки УНР і Гетьманату, державні кредитові й скарбничі білети (національні паперові грошові знаки вартістю, зокрема, у 100, 25, 50 крб та ін.), серію поштових і розмінних марок (шагів) тощо. ЕЗДП була важливою опорою не лише фінансової політики тогочасних вітчизняних урядів, але й самої справи українського державотворення 1917—1921 років.

Практично весь час свого існування ЕЗДП перебувала під фактичним патронатом *Х.М. Лебідь-Юрчика* — людини, без якої не вирішувалося жодне фінансово-економічне питання державного рівня за часів як УНР, так і Гетьманату. На жаль, сьогодні він є незаслужено забутим не лише істориками української революції 1917—1921 років, але й дослідниками з проблем державних фінансів тощо. Отже, ким була ця особа, без якої нині важко уявити фінансове господарство тогочасної державотворчої України?

Х.М. Лебідь-Юрчик був одним з найвідоміших і найталановитіших державних діячів і фахівців з фінансових справ періоду національного відродження

¹² *Гнатишак М.* Знач. праця. — С. 19—20.

¹³ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 1.

¹⁴ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 р. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 193.

1917—1921 років в Україні, а також вітчизняних істориків фінансово-економічного поступу українських державних утворень початку ХХ ст. Харитон Михайлович Лебідь-Юрчик народився 1877 року на Східному Поділлі. До новітньої історії України цей державний діяч і економіст увійшов як визнаний авторитет з питань ведення державних фінансів взагалі й бюджетної галузі зокрема, а також як історик українських національних фінансів.

З проголошенням УНР самостійності та утворенням Республікою власної Державної скарбниці Х.М. Лебідь-Юрчик обіймає посаду її директора. З переворотом 29 квітня 1918 року і встановленням Гетьманату П. Скоропадського його було залишено виконуючим обов'язки директора департаменту Державної скарбниці Української Держави, а 19 липня наказом Гетьмана по Міністерству фінансів — офіційно затверджено директором департаменту Державної скарбниці¹⁵. До її завдань входило управління державними фінансами країни, забезпечення державного бюджету через акумуляцію податків, інших доходів та кредитових операцій, знаходження фондів для надзвичайних витрат тощо. Грошові знаки випускалися Державною скарбницею як позика від Державного банку, на що останньому подавалося письмове зобов'язання щодо сплати наданого кредиту. На базі Держскарбниці з літа 1918 року планувалося також заснувати Головну скарбницю Української Держави, а також Гербову скарбницю¹⁶.

За часів Гетьманату П. Скоропадського головний тягар законодавчої роботи й аналізу пов'язаних з грошовою сферою державного життя справ лежав на заснованій 28 червня 1918 року при Міністерстві фінансів Фінансовій комісії¹⁷. Вона була запроваджена “...для розгляду законопроектів та справ фінансового значіння або пов'язаних з асигнуванням коштів з державного скарбу”.¹⁸ Статутом на неї поклалися такі обов'язки, як розгляд по суті й з технічно-фінансового боку законопроектів та справ фінансового значення або пов'язаних з асигнуванням коштів з державної скарбниці, які вносяться на ухвалення урядові та подання за цими законопроектами і справами своїх висновків через Міністра фінансів до Ради Міністрів¹⁹. Голова Комісії призначався Гетьманом за поданням Міністра фінансів. Цю важливу посаду також посів Х.М. Лебідь-Юрчик.

Фінансова комісія відігравала важливу роль у законотворчому житті країни, яку важко переоцінити, адже на її обговорення виносилися різноманітні й різновартісні фінансові проблеми молодій державі. До 16 грудня 1918 року цією Комісією було затверджено позабюджетових кредитів на суму 4 млрд 156 млн крб²⁰. Ці суми мали увійти як складові елементи до кошторису офіційних

¹⁵ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

¹⁶ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. — Арк. 15 зв.; Там само. — Арк. 31.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 2. Українська гетьманська держава. — Ужгород: Накладом Осипа Цюпки, 1930. — С. 277.

¹⁸ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 59—59 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 60 зв.

²⁰ Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917—1920 // Гловінський Є. Фінанси У. С. С. Р. — Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1938. — С. 22.

відомств і держбюджету, а отже, саме на стільки було скорочено надмірні витрати з Держскарбниці. Чимала заслуга перед державою в цьому належала й самому її директорові. Х.М. Лебідь-Юрчик був досить самокритичною людиною: зокрема, він зазначав, що Комісія відіграла й негативну роль, бо “...замість інтенсивної праці над бюджетом, над цілістю державних потреб і пляном їх заспокоєння, окремі відомства й фінансова комісія працювали над сепаратними законопроектами про різні асигнування на рахунок бюджету”²¹.

Укладання бюджету — одне з головних завдань фінансово-господарського життя держави. З цією метою при департаменті Державної скарбниці Міністерства фінансів УНР, а згодом і Гетьманату було створено спеціальну Бюджетову комісію, яку очолив знову ж таки Х.М. Лебідь-Юрчик, що свідчить про рівень його фахової підготовки, неабиякі організаторські та розумові здібності. Бурхливі події кінця 1917 — початку 1918 року не дали змоги створити держбюджет за часів УНР. Х.М. Лебідь-Юрчик указував ще й на такі причини, що стали на заваді у цій роботі: “1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918 р.), стояли на перешкоді до зносин з губерніяльними й повітовими інституціями, які мали доставити потрібний бюджетовий матеріал і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису”²².

Після гетьманського перевороту новому урядові довелося зіткнутися з подібними труднощами. Основна маса кошторисів надійшла до Бюджетової комісії тільки наприкінці вересня, а отже, лише відтоді стало можливим приступити до їх розгляду і розпочати роботу над укладанням бюджету. За таких обставин Бюджетова комісія під керівництвом Харитона Михайловича, установлюючи фактично зроблені видатки за 1918 рік, розпочала обчислювати очікувані доходи та розробляти бюджет на 1919 рік. Комісія закінчила свою роботу вже після падіння Гетьманату, а саме 30 грудня 1918 року. Проект бюджету був поданий на розгляд Директорії, яка затвердила його 24 січня як Державний бюджет УНР на 1919 рік²³.

У 1919 році Х.М. Лебідь-Юрчик — заступник міністра фінансів УНР і доцент Державного Українського університету в Кам’янці-Подільському.

Він зробив значний внесок у формування української грошової системи доби національного відродження 1917—1920 років і становлення фінансової політики державної України. Під його безпосереднім керівництвом у 1918 році було створено перший в історії незалежної України державний бюджет (Гетьманату), який у січні 1919-го був прийнятий як державний бюджет УНР. Його прізвищем занотовано перші українські національні паперові грошові знаки: вісім знаків Державної скарбниці і чотири облігації УНР²⁴.

²¹ *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. — Львів, 1927. — С. 115.

²² *Там само.* — С. 108—109.

²³ *Дорошенко Д.* Знач. праця. — С. 277.

²⁴ *Гнатишак М.* Знач. праця. — С. 181.

Після поразки українського визвольного руху Х.М. Лебідь-Юрчик емігрував до Польщі, а звідти до Німеччини. У вигнанні він зайнявся науковою роботою та написанням спогадів про свою службу на благо Української Держави, які стали важливим аналітичним джерелом для вивчення історії становлення і розвитку вітчизняної фінансової та бюджетної політики початку ХХ ст. Перш за все, це німецькомовна праця “Перший український державний бюджет на 1918 рік”, що була опублікована 1929 року в Берліні у “Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin”²⁵. Про видання цієї праці в першому та другому томах Записок Українського наукового інституту в Берліні М. Стороженко повідомляв Д. Дорошенку у листі ще від 3 квітня 1927 року²⁶. Того ж року у Львові Х.М. Лебідь-Юрчиком було випущено ґрунтовну монографію-спогади “Бюджетове право”, яка й досі залишається цінним дослідженням з бюджетової справи тих часів²⁷.

Харитон Михайлович Лебідь-Юрчик помер у Німеччині в 1945 році.

²⁵ *Lebid-Jurcyk Ch.* Das erste ukrainische Staatsbudget für das Juhe 1918 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Bd. 2. — 1929. — S. 148—186.

²⁶ ЦДАВОВ України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 777. — Арк. 94.

²⁷ *Лебідь-Юрчик Х.* Зазнач. праця.